

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

פר' ויקרא-החודש תשע"ח

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

סיכם לקבל מצות בשכרו וחזר בו

לעומתו טען יוסף, בעל המאפייה, שאין זה נכון למרוד את שווי המצות עבורו לפי מצב הקונים בשעת השיא של המכירות. המציאות היא שברוב השנים אינו מצליח למכור את כל מלאי המצות, ומגיע לשעת כניסת חג הפסח כשנותרות בידיו מצות שתשמשנה לכל היותר לקמח-מצה. נמצא שאם יתן לגמליאל כסף תמורת המצות, במקום את המצות עצמן, הוא גורם לעצמו נזק במלוא הסכום. לאחר שסיכמנו לפי דרישתך מה שסיכמנו, ארזתי עבורך כבר במהלך הבוקר את המצות שעליהן סיכמנו, והרי שלך לפניך. על דעת כן שכרתיך ואינני מתכוון לשנות את משכורתך ולשלם כסף מזומן.

מיהרו השניים להתקשר אל בית ההוראה, בין הערבים של יום ארבעה עשר, ולשאול כרת של תורה. האם מוכרח גמליאל ליטול מצות בשכרו כפי שסיכמו, או שיוסף הוא זה שצריך לשלם בכסף מזומן למרות שמתחילה דיברו על תשלום במצות.

עיקרי הנושא בהלכה

א. עיקר חיובו של מעסיק - מזומן או טובין?

ראשית עלינו לברר האם בעיקר חיובו של המעסיק לשלם לפועל, באופן שלא סיכמו ביניהם דבר, הוא מחויב לשלם בכסף מזומן דווקא או שיכול לשלם בסחורות וכדומה בשווי זהה. במאמרים קודמים הבאנו את דברי השולחן ערוך (סימן שלו סעיף ב) שפסק על פי דברי הגמרא בבבא מציעא (ק"ח). שהשוכר את הפועל לעשות בשלו אינו יכול לומר לו 'טול מה שעשית בשכרך' אלא חייב לתת לו כסף מזומן דווקא. בביאור דין זה מצאנו שני דרכים בראשונים: ברש"י (שם ד"ה אין) ביאר שלמרות שבכל מקום אמרינן ששווה כסף ככסף לכל דבר, מכל מקום משמעות הציווי (ויקרא י"ט יג) בל תלין שכרו, כפשוטה, היא שישלם לפועל בדיוק מה שסיכמו עמו. וכן כתב בשמו בר"ן. בהגהות חות יאיר

גמליאל היה 'שיבר' (-האחראי על הכנסת המצות לתנור והוצאתן) מבוקש מאד. בעלי מאפיות מצות שיחרו לפתחו עוד לפני שהשיגו לעצמם ארבעת המינים. הוא היה אמן בעבודתו, 'שיבר' מקצועי, מהיר כברק, והמצות שיצאו מתחת ידיו היו מהודרות בצורה לא רגילה. שמו הלך לפניו בכל הארץ, וה'שיבר' היחיד שזכה לביקוש דומה, הלא הוא אביו עזרא שלימד אותו את המלאכה לפני שנים, עבד במאפייה קבועה, ואף בו החלה הזקנה לתת את אותותיה.

יוסף היה בעל מאפייה חדשה ומאד רצה לראות את גמליאל בין שורות עובדי המאפייה. בעיקר רצה שיראו אותו אחרים. לכן כשהסכים גמליאל לבוא לשעה וחצי הקריטיות של אפיית המצות השמורות בערב הפסח, ודרש בתמורה לעבודתו ארבעה סטים של שלוש מצות שמורות לליל הסדר, עבור אביו, עבורו, ועבור שני בניו הנשואים, הסכים מיד. גמליאל תכנן לארח את אביו בביתו במהלך הפסח וההסדר חסך ממנו לדאוג למצות עבור משתתפי הסדר.

במהלך שעות העבודה התקשר עזרא, אביו של גמליאל, שכאמור היה אף הוא 'שיבר' מקצוען ועבד בקביעות במאפייה גדולה בבני ברק, וסיפר לו כי קיבל שלושה סטים מהודרים בתכלית ההידור עבורו ועבור שני הנכדים הנשואים, הוא יביא אותם עמו כשיבוא לליל הסדר לחוג את החג בצוותא, ולגמליאל יישאר לדאוג רק לסט מצות אחד נוסף לעצמו.

לכן עם תום שעה וחצי של עבודה, מחה גמליאל את מצחו, רחץ את ידיו והתייצב במשרד הנהלת המאפייה. הוא סיפר ליוסף דברים כהווייתם וסיים כי מאחר ואין לו מה לעשות עוד עם יותר מסט מצות אחד, הוא דורש לקבל את התשלום על עבודתו בכסף בערך שלוש הסטים. ביום כזה - טען - המצות הן עובר לסוחר, בכל רגע נמכרים בפתח המאפייה כמה סטים של שלוש מצות במאה וחמישים שקלים, חמישים שקלים לכל מצה שמורה מהודרת, וקל לעשות את החישוב ולתרגם את שלושת הסטים שלו לארבע מאות וחמישים שקלים.

לומר שאין הכרה גם בדעת רש"י שהדבר תלוי לגמרי בדיני הלנת שכר, כי אין כוונת התורה לתלות את שני הדינים זה בזה, ובמילה 'שכרו' יש גילוי מילתא שחייבים לשלם את אותו השכר שסיכמו ולא את שווי. אבל לאחר גילוי זה, אנו יודעים שכך הוא הדין לגבי כל שכר, גם לגבי שכר שאין איסור של כל תלין.

ב. מוצרי מזון כשכר במקום מזומן

לאור דברי הרשב"א שהסיבה לכך שחייבים לשלם לפועל במזומן ולא בטובין שיצטרך למוכרן בשוק היא משום שמטרת השכרתו את עצמו היא כדי להשיג מזון לביתו, לכאורה מסתבר שאם הטובין שבהם רוצה המעסיק לשלם הם בעצמם מוצרי מזון, יהיה הדבר אפשרי. ואכן הסמ"ע (סק"ג בהג"ה) הביא מה שכתב המרדכי (בבא קמא סימן א) בשם מוהר"ם שכל הדין שמעסיק אינו יכול לומר לעובד "טול מה שעשית בשכרך" אינו אלא בתבן וקש וכדומה שאינם דברי מאכל, אבל אם עבד אצלו בחיטים ושעורים וכדומה שהם דברים הניתנים לאכילה יכול בעל הבית לומר לפועל טול מה שעשית בשכרך וראו דברי משפט (סק"ב) שביאר את דעת המרדכי לפי שסובר כשיטת הרשב"א. ואף שהש"ך (סק"ב) פקפק בדין זה וכתב על מה שכתב מהר"ם שכן נראה לו בחלום, שדברי חלומות לא מעלין ולא מורידין, כתבו אחרונים (שו"ת מקום שמואל סימן יא ד"ה ולהפך השני; יהודה יעלה יורה דעה סימן רכ ואפרקסתא דעניא ח"א סימן א) שאי אפשר לחלוק בכך על דברי גדול מן הראשונים כמהר"ם מרוטנבורג. בשיטה מקובצת (בבא קמא מו.) בשם הריב"א בשם מהר"ם הכניס שיקול נוסף למסגרת זו, והילק בין דבר שיש עליו קופצים רבים שניתן לשלם בו לדבר שאין עליו קופצים כמו תבן וקש. וייתכן שגם לדבריו בדברי מאכל יהיה מותר לתת גם מאכל שאין עליו קופצים, כי סוף סוף יוכל לאכלו.

אולם הבית יוסף (בדק הבית סעיף א) הביא ראייה נגד חילוק זה מהדין שנפסק להלכה (סימן שלה סעיף ג) שהשוכר את הפועל להביא תפוחים לחולה והלך, חייב לשלם לו במעות ואינו יכול לומר לו טול מה שעשית בשכרך. והרי תפוחים הם דבר מאכל לכל דבר, ומבואר איפוא שלא כדעת ההגהת מרדכי. כדי ליישב את עמדת המרדכי, כתב היעב"ץ בהגהותיו על הטור שאולי התפוח האמור אצל חולה אינו עומד לאכילה ועיקר השפעתו על החולה היא בריחו ולא באכילתו. וסברה נוספת – תפוח ושאר פירות נחשבים כממתקים, ולא אליהם נושא הפועל את נפשו, הוא מחכה לאוכל של ממש שעמו יוכל להשיב את נפשו לאחר העבודה הקשה.

ג. דין כללי שאפשר לשלם התחייבויות בדבר עצמו

בקצות החושן (סימן קא סק"ה) מבואר שעיקר הרעיון של "טול מה שעשית בשכרך" הוא דין כללי בכל סוגי ההתחייבויות, ועיקרו הוא שלמרות שיש חיוב לשלם בכסף דווקא או בדבר אחר שאליו התחייבו, כל זה הוא רק כשבא לשלם בדבר אחר. אך כשבא לשלם בדבר עצמו שיצר את ההתחייבות יכול לשלם בו אף אם אינו עומד בכללים – אינו כסף מזומן או אינו הדבר שאותו סיכמו לתת.

מתוך עיקרון זה העלה ה'קצות', שדווקא בפועל שנושא את נפשו למאכלו, נאמר הדין שגם כשמשלמים לו בדבר עצמו שיצר

על הרי"ף (שם עב: מדפי הרי"ף) תמה על רש"י כיצד הדבר כלול ב'שכרו', ואולי אם פעולת השכיר שווה כמו הטובין שאותם רוצה להעניק לו במקום כסף, אפשר לתת ביומו את שכרו גם בלי מעות. וביאר באולם המשפט שמכיון שבדרך כלל דרכו של בעל הבית לשלם במעות, לכן כשלא סיכמו על תשלום אחר, הרי זה כאילו סיכמו במפורש שישלם במעות.

מאידך, בשיטה מקובצת (בבא מציעא קיז.) הביא שהרשב"א תמה על דברי רש"י, כי 'שכרו' יכול להתפרש גם לעצם התמורה לעבודתו של השכיר ולא דווקא לשכר המסוים שעליו סיכמו, ואם כן מניין לנו לפרש את הפסוק אחרת מאשר חיוב לשלם את התמורה, תהיה אשר תהיה, באותו יום. אולי באמת ניתן לשלם רק בשווה כסף, וכמו שמצאנו לגבי בעל חוב "ממארי רשוותך פארי אפרע" [=מבעל חובך היפרע אפילו בסובין]. ולכן ביאר הרשב"א טעם אחר לדין זה: כשאדם משכיר את עצמו לעבודת אדם אחר, במקום לעסוק כרצונו בתחומי העניין שלו וברשות עצמו, אין זה אלא משום שהוא צריך למזונות – עליו לפרנס את משפחתו ולספק לכל המשפחה את ארוחתה לעת ערב. משום כך נאלץ להשכיר את עצמו ביום, ובדעתו שמיד לאחר תום העבודה וקבלת השכר יוכל לגשת ולרכוש את צרכי הארוחה. ברור הדבר בין העובד והמעביד, שהעובד לא מתכוון לפתוח במשרה נוספת בתום יום העבודה ולהעסיק עצמו במשמרת שנייה כמוכר בשוק עד שיתרגם את הטובין שקיבל בשכרו לכסף שיוכל להשתמש בו בחנות המכולת. מה גם שבדרך כלל אין מרובר בסכומי עתק, ולכן ברור שההסכם ביניהם היה שתמורת העבודה יקבל הפועל את הכסף במזומן מיד ויוכל לכלכל את משפחתו בכבוד. לכן, אם 'נתקע' בעל הבית בלי מזומנים, יתכבד הוא עצמו וימכור את מטלטליו ויביא לפועל ממון וראו ערוך השלחן (סעיף א) שפירש כך גם בדעת רש"י.

אם כן מצאנו שני טעמים לחיובו של בעל הבית לשלם לפועל במזומן: א. מגזירת הכתוב 'שכרו' דהיינו מה שהתנה עמו, וזה כסף. ב. תנאי ברור הוא שכל פועל נשכר רק על דעת לקבל כסף מזומן ואינו מתכוון לסחור אחרי העבודה בחפצים שיקבל מבעל הבית כדי לתרגמם לכסף עבור אוכל למשפחתו.

ביאר ה'מנחת פתים' שיש הברל מהותי לדינא בין שני הטעמים: לגבי שכר בהמה וכלים, שאדם שהשכיר לחברו את בהמתו או כליו, שגם בו נפסקה ההלכה שיש חיוב לשלם את השכר בו ביום, מכל מקום רק לפי רש"י שהחיוב לשלם דווקא כסף נגזר מאותו פסוק ש'ביומו תתן שכרו' אזי גם בהמה וכלים יהיה זה הדין. אך לפי הרשב"א ששורש החיוב לשלם לו בכסף נעוץ בסברא ש'אליו הוא נושא את נפשו', הרי אין הדבר כן לגבי כלים ובהמה, ולדבריו לא יצטרכו לשלם את דמי שכירות הבהמה והכלים במזומן דווקא [שיטה מחודשת הובאה שם מדברי הרדב"ז (ח"ג סי' תתצט) שחילק בדין זה בין שוכר בהמה שמשלם דווקא במזומן לשוכר כלים שיוכל לשלם גם בשווה כסף].

השלכה נוספת לשאלה אם הדין לשלם במזומן דווקא נובע מאיסור הלנת שכר כדברי רש"י או מסברא בדעת הפועל כדברי הרשב"א, מצאנו במהרש"א (בבא מציעא קיה.): ככל מקום שבו אין איסור הלנת שכר, כגון בשכיר שנשכר בידי שליח, שאם הדין נובע מאיסור הלנת שכר, אזי באופן שאין איסור של כל תלין יהיה ניתן לשלם גם בשווה כסף ולא רק במזומן. אולם לפי הרשב"א, גם באופן זה יהיה חייב לשלם במזומן כי גם מי שנשכר בידי שליח וכדומה נושא את נפשו לקבלת שכרו לעת ערב כדי לכלכל את משפחתו. לעומתו טוען ה'אולם המשפט' שאפשר

מזומנים. וגם לפי ה'נתיבות' אין כל חיוב על המעסיק לתת יותר ממה שהתחייב לפי הסיכום ביניהם. ולא חידש ה'נתיבות' אלא שאם היה אפותיקי מפורש הוא נידון כשל הפועל, אך ודאי שעצם ההסכם שהתחייבותו של המעסיק תהיה במצות אינה תלויה בכך שהמצות יהיו 'אפותיקי מפורש', ולכן למרות שהדעת נותנת שבמקרה שלפנינו אי אפשר היה לומר שהמצות הן אפותיקי מפורש שהרי לא התחייב על מצות מסוימות, ולכן אם היו נשרפות היה צריך לשלם לו מעות, מכל מקום בעיקר חיובו ודאי לא התחייב יותר ממצות ואין הפועל יכול לחייבו לשלם כסף.

אולם בדברי הראשונים (רשב"א והובא גם בריטב"א) בעבודה זרה (ג.ס.) מבואר שכשסיכמו מעביד ועובד שהתשלום יהיה בכור חיטים זה או בכגד זה או עור זה, אם רצה אחד מהם לחזור בו הרשות בידו. עור העיר בשו"ת פני דוד (חושן משפט סימן כב) על דברי ה'קצות', שמן הראשונים (בכבא מציעא מז:). שביארו את תקנת חז"ל שלא יחול קניין כסף משום טובת הלוקח, מבואר שלא כדבריו. ונמצא שהדבר שנוי במחלוקת הפוסקים. לאור זאת, יוכל יוסף בעל המאפיה לטעון 'קים לי' כדברי ה'קצות' וה'נתיבות' שאין הפועל יכול לחזור בו, ולתת לגמליאל ה'שיבר' בשכרו את המצות כפי שתכנן מראש ולא כסף מזומן.

ה. המצות נחשבות כדבר שבא לעולם

כמוכן שאין מקום לטענה שלא חלה ההתחייבות ביניהם שהשכר יהיה במצות, מאחר שהמצות לא היו בעולם. שהרי השכר נקנה לו תמורת העבודה ולא קודם לביצוע העבודה, ומאחר שלהלכה ישנה לשכירות מתחילה ועד סוף, נמצא שכנגד כל חלק מעבודתו היו נקנו לו מצות מתוך אלו שעסק בהן ונאפו. ואם כן המצות היו בעולם ונקנו לפועל בשכרו ולדעת ה'קצות' וה'נתיבות' אינו יכול לחזור בו.

וזה דבר המשפט:

- במקרה שלפנינו שבו סיכמו המעביד והעובד שהתשלום על העבודה יהיה במצות, רשאי בעל הבית לשלם במצות, ואף שנחלקו הפוסקים אם הפועל יכול לחזור בו, י כ ו ל בעל המאפיה לנקוט בשיטת הפוסקים שאין הפועל יכול לחזור בו ולשלם לו את שכרו במצות ולא בכסף מזומן.
- במקרה שבו לא היו מסכמים מראש את צורת התשלום, נפסק להלכה שהמעביד חייב לשלם בכסף ולא בשווה כסף, ואולם כשרוצה לשלם בדברי מאכל כמו במקרה שלפנינו נחלקו הראשונים ויש סוברים שיכול לתת דברי מאכל כשכר עבודה. להלכה נקטו רוב הפוסקים שבכל מקרה שלא סיכמו על כך מראש חייב המעביד לשלם דווקא כסף.

את החיוב, מעשה ידיו, אי אפשר לעשות זאת אלא במיני מאכל. אולם בקונה סחורה וכדומה, למרות שהרין הוא (ריטב"א החדשים בכא מציעא מה:). כאילו התנה במפורש לשלם במזומנים, בכל זאת יכול במקום הפסד להחזיר את גוף הסחורה שאותה קנה. ראו שם מה שהעלה בנידון זה לגבי הלואאה, במקרה שהלווה יפסיד אם ישלם במזומנים שתחת ידו ומעדיף לתת קרקע וכדומה במקום המזומנים.

בדבריו יש משמעות, שהסיבה שניתן לשלם בדברי מאכל לפועל אינה נעוצה בעיקרה בדבר שאליו נשא הפועל את נפשו, ולכן אינה הוראה כללית שניתן לשלם לפועלים בדברי מאכל, אלא רק בדברי מאכל כאלה שבהם עסק הפועל. אבל אינו יכול לתת דברי מאכל לפועל שעסק בדברים אחרים.

מכל מקום נראה מדבריו שבנידון שלפנינו, גם אם היה בעל המאפיה מתחייב מראש לשלם במזומן או שלא היו מסכמים כלל מראש, יכול היה בעל המאפיה לשלם ל'שיבר' במצות בשווי הכספי של שכר העבודה, משום שאלו דברי מאכל שבהם עסק הפועל, ויכול לומר לו "טול מה שעשית בשכרך".

אמנם להלכה נקטו רוב הפוסקים שאין לחלק בין דברי מאכל לשאר דברים ולעולם אין המעסיק יכול לומר לפועל טול מה שעשית בשכרך. כך נקט הש"ך וכך הכריע הערוך השלחן (סימן שלו סעיף א) מסתימת השו"ע והרמ"א בענין זה. כך הוא גם מנהג המדינה הרווח, וכך הוא על פי חוקי העבודה במדינות השונות וממילא כך המנהג בהן, שמעביד חייב לשלם לעובדיו בכסף ולא בטובין, לא בדברי מאכל ולא בשאר חפצים.

ולכן במקרה שבו לא היו מסכמים מראש שגמליאל יקבל את שכרו במצות, לא היה יכול יוסף בעל המאפיה לשלם במצות והיה חייב לשלם במזומן.

ד. כשהפועל חוזר בו ורוצה כסף דווקא

ואולם במקרה שלפנינו בו סיכמו מראש שגמליאל יקבל את שכרו במצות, עלינו לדון אם כן איך הרין כשהמעסיק רוצה לשלם בהתאם להתחייבותו חפץ פלוני והפועל הוא זה שנסוג מהסיכום ומבקש לקבל כסף מזומן.

דן הקצות החושן (סימן שלב סק"ד) בתוקפו של סיכום בין המעסיק לפועל לקבל בשכרו חפץ במקום כסף. האם יכול הפועל לחזור בו בהמשך ולבקש כסף? נוקט ה'קצות' שאינו יכול לחזור בו. האם החפץ נקנה ממש לפועל כך שאם פרצה שריפה והוא נשרף, יוכל המעסיק לומר לפועל: קיבלת את שכרך אך הוא נשרף בעליית הגג? מסיק ה'קצות' שאינו יכול לומר כך ולהרחיב בראיותיו בנקודה זו, ומה שהשיב לו על כך אחיו רבי יהודה, בעל 'קונטרס הספיקות', ראו דבריו שם באריכות. מאידך, דעת 'נתיבות המשפט' (שם סק"ה) שאם נשרף החפץ, אין המעסיק חייב לשלם כסף אחר לפועל. לדעתו, למרות שבוודאי חוב שכר העבודה הוא כסף, מכל מקום כשהחליטו וסיכמו שהתשלום יהיה בחפץ מסוים דין החפץ הוא כמו 'אפותיקי מפורש', שלמרות שלמעסיק ישנה אפשרות לא לתת אותו לפועל אם ישלם במזומן, בכל זאת אם נשרף אינו חייב לתת משהו אחר תמורתו.

במקרה שלפנינו נראה שכולם יודו שגמליאל אינו יכול לחייב את הבעלים לשלם לו במזומן. לפי שיטת ה'קצות' ברור הדבר, כל עוד יכול המעסיק לקיים את התחייבותו לשלם במצות, אין לעובר שום פתחון פה, ואינו יכול לתבוע לקבל דווקא דמים